מקורות לתולדות החנוך בישראל

(מתחלת ימי הבינים עד תקופת ההשכלה)

ערוכים בידי

שמחה אסף

כרך רביעי

ונוספה לו בסופו רשימת ספרי-הלמוד עד שנת תיך

לזבר ח. ב. ביאליק הל

> כל הזכויות שמורות נרסם בארץ ישראל Copyright 1942 by S. Assaf, Jerusalem Printed in Palestine

לרגלי צוק העתים וחוסר הנייר נדפס כרך זה בשלש מאוח אכסמפלרים (הכרכים הקודמים נדפסו באלפים אכסמפלארים)

זכורני בימי חורפי בזקן אחד בן שבעים שנה. והיה בעל מקרא ביותר. ובירך רוב ימיו על אכילת מצה בפסח ביום. עד שנודע הדבר לאדוני אבי מהור"ר מרדכי זצ"ל. וספר הדברים לפני האלוף הגאון מהר"ר שלמה לוריא ז"ל, ושחק השרי. וגם אדוני אבי ז"ל, ואמרו: תלמוד המקודש יפה אמרו עליך רז"לי: תלמוד אין למעלה הימנו. וכתבתי כל זה משום חכמי תורתנו. רבים מהן תמהין ושיילין על אורך גלותנו בעו"ה.... חכמי הדורות שלפנינו... בקשו חשבונות העונות לאריכת הגלות. והפשע והעון הפלילי הזה, שהוא גבוה ותלול כהר נופל, ומדי יום לאריכת הגלות. והפשע והעון הפלילי הזה, שהוא גבוה ותלול כהר נופל, ומדי יום מיום השכם וחטוא, שהוא ביטול תלמוד תורה — לא ראו. ואל ישיאם לבבם שהם מקיימים ת"ת במה שמשכימים ומעריבים עם בחוריהם ותלמידיהם על הישיבה והתוספות, חי נפשי שאינו מספיק, כי יש בעו"ה לעומתם עשרה פעמים כמותם בכל עיר ועיר, וכמעט מאה פעמים, בעלי בתים שמבטלים במויד... זהו אריכת גלותנו.

מא. מתוך הקדמת הספר "יוסף דעת" לר" יוסף ב"ר יש ש כר איש פראג פראג שס"ט). המחבר היה תלמידם של מהר"ל מפראג ור" אפרים לונטשיץ בעל עוללות אפרים ומהר"ם יפה בעל הלבושים. מטרת; המחבר בספרו היא לנקות את פירוש רש"י מן הטעויות והשבושים שנפלו בו. לשם זה השתמש בכת"י עתיק ובדפוסים ישנים. לתועלת המלמדים נתן בספר ארבע עשרה תמונות יפות מן המשכן והמובח. החשן והאפוד, המנורה וכו". הספר חשוב מאד ויקר הוא במציאות.

... ראה קראתי (את הספר) בשם יוסף דעת על שם הפסוק: כיברוב חכמה רוב כעס. ולארבע סבות הנודעות. האחד הוא מצד החומר שישנו בו רבוי הדעות. מאסף לכל הגירסות ונוסחאות שבכל החומשים. חדשים גם ישנים ובפרט רש"י קלף ישן נושן י. השני הוא מצד הצורה. הוא צורת התמונות ודמיונות אשר חקקתי בו תמונות יד. כמורה באצבע למקרי דרדקי ובני גילי. והוא מעשה י"ד (=יוסף דעת). שעי"ו יוסף לקח וידע ישכיל ויבין את דברי המפרשים בצורות ובתמונות. אשר כמעט על הרוב לא היו מאז בספרי המפרשים: א. הוא רשימת הסולם בסדר ויצא. ב. הוא תמונת דפוס לחם הפנים. ג. הוא המנורה בסדר תרומה. ד. הוא ציור האפוד והחשן. ה. הוא הציץ בסדר תצוה. ו. הוא המזבח והעזרות וזריקת הדם ומקום המוראה והדשן בסדר ויקרא. ז. הוא דמיון העוללות וכתף ונטף בסדר קדושים. ח. הוא ציור אהב׳ ויראה בסדר בהעלותך י. ט. הוא תבנית ג׳ם יוונית. י. הוא האשכול בסדר שלח י. י"א. הוא בהעלותך י. ט. הוא תבנית ג׳ם יוונית. י. הוא השתי דמיונות על ולמקצה השמים דמות המסעות בסדר מסעי י"ב ו"ב, הוא שתי דמיונות על ולמקצה השמים

כו' בסדר ואתחנן. הא' הוא דעת אדוני מ"ו המובהק הגאון הגדול מהרר"ל יצ"ו והשני הוא דעת אדוני מ"ו המובהק הגאון הגדול מהרר"ם יפה נר"י. יד. מחוגת גבול ערי המקלט בסדר שופטים. השלישי הוא מצד הפועל. שפל אנשים, איש אשר כמוני היום נקרא יוס"ף, אף שאין בי דע"ת. כי בער אנכי מאיש ולא בינת אדם לי, אמנם משתוקק תמיד לדעת חכמה ומוסר, המתאוה לשמוע ללמוד וללמד. והוא ע"ש הפסוק שהתחלנו כי ברוב חכמה רוב כעס ויוסי"ף דע"ת יוסי"ף מכאו"ב. הרביעי הוא מצד התכליתי, כי עי"ז יתוסף הידיעה בבני גילי, יבין וישכיל, ישמע החכם ויוסיף לקח.

מב. מתוך ספר . מינקת רבקה" להרבנית הדרשנית מרת רבקה בת הגאון ר׳ מאיר מטיקטין. זהו ספר־מוסר ביהודית־אשכנזית כתוב בשביל נשים בידי אשה. הספר נדפס בפראג שס"ם ובקראקא שע״ח והוא יקר מאד מאד במציאותי. הספר מחולק לשבעה שערים. והשער החמישי, הגדול בכמותו בכל שבעת השערים, מוקדש לחנוך הבנים והבנות. וכותרתו היא: "(מענין גידול בנים) וויא איין אשה זאל זיך פליישיג מיאן. דז זי אירי קינדר זאל צוא תורה ומעשים טובים דרציאן. דו ווערן זי די לייט בענשן וואל דעם בוים די זילכי פרוכט האט מכן בליאין. היא נותנת גם כמה עצות טובות בנוגע להנקת התינוק ורחיצתוי. גוערת באמהות החוששות לעין רעה ומביאות גויות זקנות ומכשפות שתלחושנה לחשים כסגולה לעין רעה שלא תזיק לתינוק. העושה כך עוברת על גלא יהיה בך מנחש ומכשף". והיא מביאה בענין זה דברים מספר חסידים. היא גוערת גם בנשים ההולכות לחתונות או ל-זכר": ושוכחות שהשאירו בבית תינוקות רכים. אם אין לאשה מי שישאר בבית להשגיה על התינוק אז לא תלך גם לבית־הכנסת: מוטב שתשאר בבית ותחשוב על בית־הכנסת מאשר ללכת לביהכ"ג ולחשוב על עניני הבית. ועת לעשות לה׳ הפרו תורתך״. אני מביא כאן מן השער הזה רק תרגום מאותן הפיסקאות הנוגעות ישר לחנוך הבנים. בהשמטת הדברים שהיא מביאה מס׳ ראשית חכמה ושארי ספרים.

אם יש לה בנים מגודלים תשב בבית כדי שתשמע איך הם מתפללים... ומברכים, ולא תסמוך על הרבי... גם הלמוד שהאם לומדת עם בנה הוא מוצלח הרבה יותר מאשר הוא לומד מאחר, כמו שיוצא מן הפסוק: שמע בני מוסר אביך

^{.. =} הרב ר' שלמה. 2. בבא מציעא ליג.

^{..} שנכתב בשנת ה"א נ"ג. עיי דף ק"ג עיב.

ג. ציור זה איננו בטופס שלפני.

^{..} יש שני ציורים על ו ישאוהו במוט בשנים".

מבלי מבלי הארץ עמוק הוא לבני גילי איש אשר כמוני לחבינו בשכלו מבלי ביור לחוש הראות". אמנם ציור כזה כבר נדפם בספרו של ר"א מזרחי, אבל הוא מוטעה לדעת המחבר.

^{1.} ועלי להודות לידידי מר י. ריבקינד, שהואיל בטובו לשלוח לי צילום משער הספר (ע"ם הוצ' קראקא) ומן הפרק החפישי הנוגע לעניננו.

^{2.} בון וויל איך ווייטר רידן פון דען זכין ווי איך פון דען קעשטליכן דאקטר מהר"ר שמואל מקבל האב גוועוט וויא מן דאו קינד זול באדן.

^{3.} הכונה למסבה שמסדרין בלילה שלפני המילה. היא מלגלנת על הנשים שבליל יום כפור מהרו לכת הביתה תיכף אחרי ברכו. ואילו ב.זכרי שהיה במוצאי יום כפורים נשארו לשבת עד חצות.

ואל תטוש תורת אמך, ודרשו בגמראי למה כתוב תורת אמך ומוסר אביך. מפני שהאב טרוד בעסקיו ואינו מצוי בביתו אלא לפרקים, ואם הוא רואה בבנו שנוהג שלא כשורה הוא מוכיחו ומיסרו, אבל האם שהיא תמיד מצויה בבית עליה לחשגיח על ילדיה ויש בידה לעשות הרבה מעשים טובים: ללמוד עמהם ולדקדק עמהם על כל צעד ועל כל מלה, כמו שכתבה תורתנו: ושננת לבניך ודברת בם בשבתך כביתך וגו׳, היינו שתשנן לבניך ותדבר בם בשבתך כלומר שתשב על יד בניך ותדבר עמם בדברי תורה ולא בדברים בטלים, ועל כן כתוב בם... כמו שכתוב ב.ארחות צדיקים": שבשעה שמדברים עם הילד דברים בטלים הרי זה דומה לאדם שיש בידו לוח והוא רוצה לכתוב עליו דברים מועילים, ובא אחר ומלכלך את הלוח שלא יוכל לכתוב עליו. כך הקב״ה ברא את האדם ונתן לו לב. למען יזכור את שמו הקדוש ואת התורה הקדושה. כמו שכתוב: וכתבתם על לוח לבך, ואם מדברים עם הילד שבושים או שאר דברים בטלים הרי לוח לבו מלוכלך. מחוק ומטושטש. וכתוב בשכבך – היינו שבשעת שכיבה ידברו עמו דברים שיביאוהו ליראת שמים. ולומר: אני רוצה לספר לך שמועות יפות מן החומש ומעשים מן הגמרא. ותספר לו כמה אנשים מסרו נפשם על קדושת השם. כגון עקדת יצחק ומעשה חנניה מישאל ועזריה...

גם ילמדו לילדים לשון הקדש. גם תרגיל האם את הילד שיכבד את אביו;
תתן לו דבר־מאכל טוב או תפוח ותגיד לו: בני החביב, שמור זה ותכבד בו את
אביך, ובשביל זה יאריך ה' את ימיך, וכך יעשה האב, יגיד לבן: בני החביב,
כבד את אמך בכל מה שתוכל. ומכל שכן למי שיש אב זקן או אם זקנה שיכבדם.
אבל יש אב ואם השמחים כשהם שומעים מבנם קללות או שבועות ואומרים: כמה
פקח הוא הילד, וזה אסור. הכל תלוי בהרגל. אם הילד רוצה לקחת סכין יכו על
כף ידו ויטילו עליו מורא. כל אשה חסידה לא תחשוך את השבט מבנה, כמו שאמר
שלמה המלך: אתה בשבט תכנו ונפשו ממות תציל.

...גם תדקדק על נקיות הילד בשעה שהוא מתפלל, ולילדים פחותים מבני שלש לא יתנו ללכת לבית הכנסת... כי אינם יכולים עוד להגיד אמן יהא שמיה רבה, והם מבטלים את אבותיהם מן התפלה. ותדקדק שהילד לא יעלה על שפתיו דבר שקר... ולא ילך רכיל...

הנה דברנו איך שיגדלו הבנים לתורה ומעשים, ועתה אדבר על חנוך הבנות.
אמרו חכמינו: בת תחלה סימן יפה לבנים י, כי היא תוכל לעזור לאם בחנוך
הילדים שיבואו אחר כך, על כן תשתדל כל אשה לחנך את בתה למעשים טובים...
ואל תחשוב למה צריכה בתי לעבוד, הן יש לי די כסף, כי אין איש יודע מה יולד
יום, כמו שעינינו רואות, ולמדה אותנו תורתנו דרך ארץ מרבקה אמנו שאף שהיתה
גברתנית י כתוב בה: ותמהר ותרץ עוד אל הבאר לשאוב ותשאב לכל גמליו...
ואף שלמה המלך כותב על אשה גברתנית: חגרה בעוז מתניה ותאמץ זרועותיה...
וירגילוה שתהא מכנסת אורחים... ושלא תהא עצלנית והולכת בטל...

מג. מתוך מכתבו של הרב ר' בצלאל אשכנזי בעל שטה מקובצת" שגדפס ע"י מארכס בס' היובל לר"י פריימן עמ' 169. המכתב נכתב בש' שמ"ז. בו הוא מודיע פרטים אחדים על מצב החגוך בירושלים.

...כי ת"ל מלאה הארץ תורה מה שלא היה משנים קדמוניות. שיש... תלמוד תורה ביותר ממאה תינוקות. ומלמדים תורה ברבים ולא כוהה שם:. גם יש השגר? שלומדים יומם ולילה תמיד לא יחשו. ובעזר העוזר האמיתי כשאעלה אני שמה יגדיל תורה ויאדיר.

א. ובעיר הזאת כלילת יופי שנים עשר בתיכנסיות: ושש עשרה מדרשות ישיבות ותלמוד תורה לתנוקות מעמידים עולם בהבל פיהם ובארבע עשרה שלחנות לפני ה', והקדש לפרנס החולים בטלים ממלאכה בתוכה מאה ועשרים נפש זולת חמשים אחרים חוצה לו מתפרנסות ממנה, ואלף ומאתים נפש עניים אביונים כתובים בעת (!) סופר בעת יחולק להם איזו צדקה הבאה לחלק, זולת כמה צנועים וכמה ת"ח שאין להם על מה לסמוך כי אם על אביהם שבשמים.

ב. אותותינו אלה בקרבו קדוש לבא להתחנן לפני יקר תפארת גדולת תהלת מעלתו, על דביר קרית ספר זה. בית חיינו מקום מקדשנו בגלותנו, תלמוד תורה יעיא שבארצנו זו צפת שבגליל העליון תוב"ב, ממנו תצא תורה ואורה לישראל, ממנו מלכים ימלוכו, רבנן קרישי דארעא דישראל... ויהי היום כי אפפו התלאות הנפלאות עד אין מספר ליושב הארץ הלזו העניה סוערה בסערות צרות...

ובראותינו את כל אלה. ואת כל מעשה האדון וצדקותיו הנוראות אשר שמענו ממקצת מהנה. בקשנו מאת הישיש שש לעושה צדק הנכבד כהיר מאיר מימראן ישציו ההולך מול מחנה קדושת מעלתו. לבא להתחנן לו בעד בית ובעד עם ה' אלה. העומדים על עבודתו ועל משאו לשאת עול תורתו בנעוריהם...

ג. אחר הקידה וההשתחויה אל אל צור שוכן עליה... זאת אומרת צרת עקת צוקת העיר, כי שנה אחרי שנה נתרבו עלינו החובות והרביתות בעד השנים יכי אין לאל ידם לפרוע ההכרחי... ובחרבנה חזו כל העירות אשר בכל סביבות טבריא וירושלם וחברון תוב"א הנגררים אחרי צפת ת"ו שבגליל העליון

ו. ודאי ידעה מאמר זה מפי השמועה. כי בגמרא ליתא. 2. עי' כרך א' עמ' כד

[.] בבא בתרא קמ"א אי.

גבירה עשירה.

^{1.} מצד השלטון התורכי, אף שבשנה הקודמת נגול מאת היהודים בית-הכנסת של הרמבין.

^{.2 -} הסגר. קלויז, ועי׳ בח"ב, שבו נזכרו הסגרות כמה פעמים, ובח"ג עמ׳ כט.

³ ולהלן בסי' ג' נזכרו ט'ו בתי כנסיות, ובמכתב ר' שלומיל מכ"ד תמוז, שנת שס"ו. גאמר שמצא בצסת י"ח ישיבות וכ"א בתי כנסיות.

ב"ל: שעברו.